

”Skrevet, for at I skal tro”

– litterær form, historiografisk fordring og teologisk drivkraft i Johannesevangeliet

*Professor, Dr. Susanne Luther,
Georg-August-Universität Göttingen*

Abstract: This article, presented to Aarhus University as the Johannes Munck Lecture 2023, examines the Gospel of John as a narrative that asserts historiographical authority while creatively reshaping ancient genre conventions. Although the Gospel presents its account as grounded in eyewitness testimony and historical reality, it does not fit neatly into any single ancient genre. Drawing on recent genre theory, the study argues that John participates in multiple literary forms—historiography, biography, drama, and revelatory literature—without being reducible to any one of them. This genre fluidity enables the Gospel simultaneously to authenticate and destabilize its own presentation of the past. Such tensions serve a theological purpose: They guide the reader toward recognizing Jesus as the incarnate Son of God. John’s narrative is thus understood as a distinctive literary construction that uses and transforms ancient genres to convey a historically oriented yet theologically charged representation of Jesus’s life.

Keywords: Gospel of John, historiography, literary genre, authentication, eyewitness, intertextuality, Christology.

Johannesevangeliets karakteristiske leg med genrekonventionerne¹

Johannesevangeliets historiografiske fordring

Johanneseksegeten Douglas Estes skriver: "John tells the reader it is historiography (John 19:35), not a novel" (Estes 2016, 44). Estes henviser dermed til tekstens fordring om at blive opfattet som en faktisk tekst med et historiografisk fokus. Men tekstens genre kan ikke bestemmes helt så entydigt. Johannesevangeliet fortæller historien om Jesus: Den historiske person Jesus af Nazareths liv, død og opstandelse præsenteres i narrativ form. Dermed udtrykker evangeliet en særlig hensigt og formulerer en eksplicit påstand: "Jesus gjorde også mange andre tegn, som hans disciple så; dem er der ikke skrevet om i denne bog. Men dette er skrevet, for at I skal tro, at Jesus er Kristus, Guds søn, og for at I, når I tror, skal have liv i hans navn". (Joh 20,30-31; DO92). Evangeliet hævder således at præsentere udvalgte begivenheder fra Jesu liv og virke. Det, der rapporteres, beskrives gentagne gange som "sandt" eller som "sandheden" (Joh 19,35; 21,24), det bekræftes af øjenvidner (Joh 1,7; 19,35; 21,24) og har til formål at lede læserne til tro på Jesus som Kristus og Guds Søn og at overbevise dem om betydningen af denne tro for frelsen (Joh 20,31). De fortalte begivenheder er sat ind i en konkret historisk kontekst, og teksten giver en begivenhedsbåret beretning om Jesu liv og virke på dennes tid. Johannesevangeliet rummer således et centralt postulat om, at evangeliet fortæller om fortidige begivenheder. Det

¹ Denne artikel blev holdt som Johannes Munck-forelæsning den 20. september 2023 på Afdeling for Teologi, Aarhus Universitet. Jeg vil gerne takke min kollega Kasper Bro Larsen mange gange for invitationen og for at oversætte denne artikel til dansk. Jeg vil også gerne udtrykke min taknemmelighed over for ham, René Falkenberg og Jacob Mortensen for mange frugtbare diskussioner og for deres gæstfrihed og venskab under mit forskningsophold i Aarhus i september 2023.

postulerer historisk referentialitet og hævder at formidle historie i narrativ form.²

Opfattelsen af Johannesevangeliet som en beretning om fortidige begivenheder, dvs. som en fortælling med en historiografisk fordring, er grundlæggende for forståelsen af teksten. Den johannæiske præsentation af historien opfylder ikke det historicistiske krav om historisk ”objektivitet”, men er orienteret mod konventionerne i antikke historiografiske værker. Her søgte man at demonstrere sandheden i det, der præsenteres, ved at kombinere faktuel indhold, fiktioniserende fortælleteknikker og fiktive elementer. Nyere forskning har ganske vist i stigende grad anerkendt, at Johannesevangeliet indeholder en række historisk plausible oplysninger og til tider endda kan tilbyde mere præcis topografisk og kronologisk viden om de rapporterede begivenheder end de synoptiske evangelier. Men dette fokus på de historiske faktas verificerbarhed uden for teksten er ikke relevant, når undersøgelsen gælder tekstens egen *litterære fordring*.

Den johannæiske fortælling om fortiden præsenterer sig selv som en tekst i den faktuelle talemodus med krav om historisk referentialitet, dvs. med et postulat om at repræsentere historiske kendsgerninger (jf. Klein & Martínez 2009, 2, fodnote 3). Da den påståede referentialitet af det, der præsenteres – i en litterær tekst som Johannesevangeliet såvel som i de fleste antikke tekster – imidlertid ikke er endegyldigt historisk verificerbar, bør spørgsmålet om tekstens værdi som historisk kilde og om de fortalte fortidige begivenheders faktuelle eller fiktive karakter erstattes af spørgsmålet om tekstens *fordring*. Selvom Johannesevangeliet præsenterer en fortolket erindring om historiske begivenheder set i påskens perspektiv, fortæller det om disse begivenheder som historiske begivenheder og formidler dem i en faktuel talemodus.³ Evangeliet søger dermed at tilbyde en plausibel beretning om fortiden, der opfattes af læserne som *autentisk* og fører dem til tro. Man kan derfor sige: *Johannesevangeliet gør både fordring på at være en faktuel tekst, dvs. en fortælling, der*

² Jf. Bauspieß (2017, 283), som skelner mellem historie som *res gestae* og historiografi som *historia rerum gestarum*, dvs. mellem ”Geschichte als Ereignis und als Darstellung”.

³ I Johannesevangeliet er det ”letztlich unmöglich [...], zwischen der ’historischen’ Ebene der irdischen Wirksamkeit Jesu und der ’theologischen’ Ebene der nachösterlichen Christuserkenntnis sauber zu unterscheiden”, Frey 2009, 502.

beretter om begivenheder i fortiden, der hævdes at have historisk referentialitet, og på at være en fortælling, der konstruerer autenticiteten af de begivenheder, der berettes om, med henblik på at gøre det klart for læseren, at det er "sandheden" om den berettede historiske virkelighed.⁴

Johannesevangeliets genre i nyere forskning

Nyere forskning i Johannesevangeliets genre klassificerer ofte Johannesevangeliet i relation til den antikke historiografiske genre. Craig S. Keener (Keener 2003, 46) og Richard Bauckham (Bauckham 2007, 94) læser for eksempel Johannesevangeliet som en historiografisk tekst sammenlignelig med antikke biografier.⁵ I *Jesus and the Eyewitnesses* forstår Bauckham evangeliet som øjenvidneberetninger og siger:

Understanding the Gospels as testimony, we can recognize this theological meaning of the history not as an arbitrary imposition on the objective facts, but as the way the witnesses perceived the history, in an inextricable coinherence of observable event and perceptible meaning. Testimony is ... where history and theology meet (Bauckham 2006, 5-6).

Hvad angår genren, tilføjer han, at "[t]his does not mean that they [dvs. evangelierne, S.L.] are testimony *rather than* history. It means that the kind of historiography they are is testimony" (Bauckham 2006, 5; kursiv i originalen). Andreas Köstenberger sammenligner Johannesevangeliet med tekster fra græsk-romersk litteratur, især βίοι, og med historieskrivning i den hebraiske bibel og andre antikke jødiske skrifter (Köstenberger 2013; jf. også Uytanlet 2014; Attridge 1984). Jean Zumstein læser Johannesevangeliet med Paul Ricœur som et stykke litterær historieskrivning (*histoire poétique*). Han understre-

⁴ Jeg taler her om *tekstens* fordring, eftersom den virkelige forfatter til Johannesevangeliet (uanset om man tænker sig én person, flere personer i samarbejde eller en række redaktioner) ikke med sikkerhed kan fastslås. Tekstens påstand henviser således til den tekstuel konstruerede "forfatter i teksten". Denne "implicitte forfatter" er den narrative instans i teksten, som sammenfatter dens system af værdier og normer, dens litterære strategier og dens strukturelle udformning. I litterær analyse – særligt i undersøgelsen af sådanne strategier – er det udelukkende den implicitte forfatter, der har betydning (Booth 1961; Kindt & Müller 2006).

⁵ Jf. også Keener 2003, 17-52; Burridge 2004, 213-32, især 231-32.

ger også, at historien om den jordiske Jesus i Johannesevangeliet skal opfattes som en pneumatologisk *relecture*, dvs. som den johannæiske skoles fortolkning og meningsgivende rekonstruktion af begivenhederne set i lyset af påsken (Zumstein 2016, 156; Zumstein 2004, 75). Eve-Marie Becker anser Johannesevangeliet for at være en form for historiografisk litteratur, der er nært beslægtet med genren åbenbaringslitteratur (Becker 2019; jf. også Hall 1991, især 209-36), og som modarbejder den tidlige kristne historiografi, der kommer til udtryk i Markusevangeliet og Lukasevangeliet. Becker siger, at ”manipulation or suppression of memory” er et alment og velkendt element i antik historieskrivning i bred forstand. Derfor kan Johannes klassificeres som ”counter-memory ... which aims to intentionally transform and manipulate the literary memory designed by Mark and Luke” (Becker 2015, 275; jf. også Becker 2017, 19-20).

Alle disse studier fremhæver, at Johannesevangeliet låner fra antikke genrekonventioner og samtidig adskiller sig fra øvrig antik litteratur. De vidner om, at Johannesevangeliet ikke klart kan identificeres som en specifik genre inden for det brede spektrum af antikke historiografiske skrifter. Desuden har nyere tilgange til litteraturteori vist, at ”to the extent that any approach remains focused on classification or categorization, it fails to do justice to the way that genre works” (Dinkler 2020, 80). Argumenter, der støtter denne påstand, er blevet fremført af Sean Adams ud fra erkendelsen af, at ”a genre is never static or permanently fixed, but is constantly changing” (Adams 2020, 9-10). Han tilføjer:

This inherent flexibility should not be considered a detriment, a flaw preventing scholars from creating perfectly neat and discrete categories. Rather, compositional plasticity is one of the remarkable features of literature, allowing for fresh and novel works, new literary expressions, and the inclusion of previously foreign material and formal features (ibid.).

Dette betyder, at antikke forfattere ”took delight in transgressing boundaries, bending genres, and experimenting with different compositional arrangements” (s.st.). Derfor slutter Adams, at ”[a] literary work does not belong to a genre, but participates in it, being historically, geographically, and rhetorically situated” (Adams 2020, 9). En genre er således i hvert enkelt tilfælde afhængig af konteksten; en

teksts konkrete form er formet efter forfatterens pragmatik og intention.

Ud fra dette perspektiv forstås genren "evangelium" bedst, hvis man anerkender, at det er en blandet genre, som er påvirket af forskellige antikke genrer, kombinerer elementer fra forskellige genrer i en og samme tekst og rummer forskellige sameksisterende pragmatisk intentioner (jf. Attridge 2002). I det hele taget overtog de nytestamentlige forfattere både jødiske og græsk-romerske genrer og tilpassede og omformede dem kreativt i forhold til deres respektive adressater og formål. På baggrund af en lang række påvirkninger fra den antikke litterære kontekst kunne der således opstå en selvstændig tidlig kristen genreudvikling og dermed også en selvstændig tidlig kristen litteratur (se f.eks. Smith 1990; Kostopoulos 2017, 390). I diskussionen om Johannesevangeliet er det ikke kun blevet hævdet, at det – som allerede nævnt – er sammensat af elementer fra antikkens biografi og historieskrivning. Også elementer fra genrer som drama og epos er blevet overvejet, hvorfor evangeliet i bredeste forstand er blevet opfattet som en "genre mosaik" (Larsen 2015; Backhaus 2007).

Også Harold W. Attridge har på overbevisende vis påvist, at genrer i antikken, især i hellenistisk og romersk tid, ikke blev opfattet som ufravigelige kategoriske paradigmer til brug i kompositionen af litterære tekster (Attridge 2015, især 28; jf. også Attridge 2002; Attridge 2016). Snarere blev den kreative mestring og brug af genrerne betragtet som et kriterium, når litterære præstation skulle vurderes (Attridge 2015, 31). Med hensyn til Johannesevangeliet argumenterer Attridge for, at forfatteren overskrider genregrænser, når han indoptager elementer fra fiktiv, dramatisk og poetisk litteratur, samtidig med at han tydeligvis tilnærmer teksten antikke biografier og tidlige kristne evangelier. Dette, mener Attridge, bør inden for antikke litterære konventioner anerkendes som en litterær præstation af Johannesevangeliets forfatter, der forstår at kombinere forskellige elementer fra forskellige genrer til en sammenhængende tekst og derved skabe en tekst med mangeartede intentioner og effekter.

Ifølge Attridge var denne praksis for "genre bending" ikke undtagelsen i den antikke litteratur, men snarere normen og, som sagt, også et kriterium, som litteraturen blev bedømt på:

[G]enres were mixed, or, if you will, ‘bent’, on a fairly regular basis. The phenomenon that we see at work in the Gospel of John is not unique or at all unusual. It may be the way that creative literary figures always work; it certainly was the way they did so in the first century (Attridge 2015, 28).

Johannesevangeliets kreative skabelse af en sammenhængende tekst bestående af en ”genremosaik” (Larsen 2015) – endda i opposition til de synoptiske evangeliers litterære form – bør derfor betragtes som en ekstraordinær præstation. Farrell argumenterer på samme måde med hensyn til antik litteratur generelt: ”[T]esting and even violating generic boundaries was not merely an inevitable and accidental consequence of writing in any genre, but an important aspect of the poet’s craft” (Farrell 2003, 386). En væsentlig indsigt i den nyere genrediskussion er således, at ”genre bending” ikke opfattes som noget ubejleligt, der forhindrer en klar genreklassifikation, men snarere som et kreativt element i litterær produktion som sådan. Genrer skal opfattes som dynamiske kategorier under udvikling. ”Genre bending” er ikke tegn på, at forfatteren ikke var i stand til at overholde foruddefinerede genrekonventioner, men indikerer snarere, at en forfatter leger med genren og bryder reglerne for at kommunikere noget specifikt: ”Rather than belonging to static categories with brittle, breakable boundaries, genres communicate by bending this way and slanting that way, adhering to expectations and flouting them, often in the very same text” (Dinkler 2020, 91).

For at forstå genrefornyelsen i Johannesevangeliet bør vi derfor ikke forsøge at klassificere evangelieteksten med henvisning til den ene eller den anden af de antikke genrekategorier – og vi bør heller ikke fremhæve evangeliets ”genre bending” *per se*. Vi bør snarere studere den specifikke måde, hvorpå Johannes bøjer genren: ”From all that we see about the role of and discourses about ‘genre’ in the first century, we should probably expect that any creative author would be engaged in ‘bending’ whatever genre was on the horizon. The key task for a contemporary reader is, as it were, to trace the arc of the bending” (Attridge 2015, 31). Dette indebærer, at forfatteren kan betragtes som en kreativ og selvstændig litterær aktør. Denne egenskab ved forfatteren er blevet overbevisende påvist i forhold til Johannesevangeliet og dets brug af både kristne og jødiske traditio-

ner og kilder. Johannes' frie omgang med både skriftlige og mundtlige kilder er ofte blevet fremhævet – de indarbejdes i den johannæiske fortælling ”in großer theologischer Eigenständigkeit” (Frey 2003, 115). Som Jean Zumstein rammende bemærker, har evangelisten ”eine beachtliche Freiheit bewiesen, indem er das gesamte Material, das ihm zur Verfügung stand, neu konfiguriert und in seine eigene Erzählstruktur und seine theologische Auffassung integriert hat” (Zumstein 2016, 47).⁶

I det følgende vil jeg (inden for de afstukne rammer) undersøge, hvordan forfatteren til Johannesevangeliet ved at overtage og tilpasse, dvs. gennem kombination og innovativ genskabelse af elementer fra forskellige antikke genrer, skaber en ny form for tekst, der både tjener til at præsentere historien om Jesus og til at kommunikere et specifikt budskab. Dermed tilbyder Johannesevangeliet et selvstændigt og unikt bidrag til den tidlige kristne litteratur med historiografiske prætentioner.

Johannesevangeliets karakteristiske form

Den dualistiske struktur i Johannes' præsentation af historien

Det er min påstand, at Johannesevangeliet bruger en bred vifte af strategier fra den antikke litteratur, især fra den antikke historieskrivning, til at konstruere de fortalte begivenheders autenticitet. Som vi skal se nedenfor, kontrasteres disse kunstfærdigt og effektivt anvendte strategier imidlertid af modsatrettede strategier, der afslører strategierne som konstruktioner. Disse modsatrettede strategier er vel at mærke ikke blot et resultat af tekstens ujævne tilblivelseshistorie, ligesom der ikke er tale om inkompetence fra forfatterens side; efter min mening udtrykker de snarere, at den kreative forfatter bevidst leger med de konventioner, der tages op, genfortolkes og omformuleres. Det er netop dette samspil mellem autentificerende strategier og bruddet med dem, der kan ses som tekstens overordnede strategi.

⁶ Se også Bauckham 2015, 188; Köstenberger 2012, 193-197; Stibbe 1992, 89.

Johannesevangeliets strategier, der både konstruerer autenticitet og "disrupter" konstruktionen af autenticitet, viser sig at være tæt sammenflettede, uden at deres samspil står i modsætning til tekstens postulat om historisk referentialitet og til opfattelsen af det, der skildres som autentisk. Denne dobbelthed fører ikke til, at strategi og disruption blokerer for hinanden; snarere fletter de sig ind i hinanden ved at autentificere repræsentationen af historien og samtidig stille spørgsmålstegn ved tekstens form og funktion samt ved muligheden for og nødvendigheden af at autentificere beretningen. Derfor kan man argumentere for, at det netop er samspillet mellem autentificeringsstrategierne og forstyrrelserne, der udgør det konstitutive element i Johannesevangeliets repræsentation af historien. Desuden kommunikerer denne dobbelte repræsentation et specifikt budskab; det vil sige, at forfatteren kommunikerer et budskab gennem tekstens særlige form.

Hvordan bidrager denne særlige form til evangeliets virkning som helhed? Efter min mening er svaret følgende: På den ene side skal læserne – gennem autentificeringsstrategierne – opfatte Jesusfortællingen som en gengivelse af virkelige historiske begivenheder og inkarnationen som en dybt jordisk-historisk begivenhed placeret i den historiske virkelighed; på den anden side skal de – gennem "disruptionen" af strategierne – genkende Kristus, Guds inkarnerede Søn, i Jesus af Nazareth og derved finde tro og liv (Joh 20,31). Den autentiske og faktuelle – og samtidig brudte og kontrafaktiske – præsentation af Jesusfortællingen, som går ud over det historiografisk-biografiske, skal gøre det muligt for læseren at tilegne sig både den menneskelige og den guddommelige side af Jesus i kraft af fortællingens form. "Dualismen" har således en referentiel funktion: Johannesevangeliets historiske fremstilling henviser til noget hinsides det jordisk-historiske og udfordrer og overskrider derfor de literære repræsentationskonventioner.

Johannesevangeliets forfatter bruger mange forskellige strategier til at autentificere sin beretning om fortiden, f.eks. historisk referentialitet, øjenvidneudsagn, integration af fantastiske elementer og mikrofortællinger samt henvisning til Skriften. I det følgende er der kun plads til at skitsere den særligt johannæiske brug af de følgende tre strategier: historisk referentialitet, øjenvidneudsagn og kildebrug.

Disse tre eksempler er imidlertid tilstrækkelige til at påvise, hvordan Johannesevangeliet fortæller historie på en helt karakteristisk måde.⁷

Historisk og konstrueret referentialitet

Historisk referentialitet spiller en vigtig rolle i konstruktionen af en autentisk repræsentation af fortiden. Den historiske reference, som opnås gennem narrative elementer, kan kaldes "narrativ reference".⁸ Johannesevangeliet gør brug af narrativ referentialitet gennem referencer til historiske steder, tider, personer og situationer samt gennem korte passager med ekfrastiske beskrivelser (Vater 2005; Whitaker 2015). Disse referencer til den ekstratekstuelle virkelighed tjener til at forbinde den fortalte verden med den ekstratekstuelle virkelighed og derved give førstnævnte autenticitet.⁹ I Johannesevangeliet tjener referentialitetens forskellige dimensioner konkrete funktioner. Gennem tekstintern referentialitet, f.eks. gennem den gentagne omtale af brylluppet i Kana, som fortælles i Joh 2,1-11 og nævnes igen i Joh 4,46, bliver teksten en sammenhængende enhed, som for læseren fremstår som en autentisk repræsentation af den historiske virkelighed. Joh 2 begynder med udsagnet "Den tredje dag var der bryllup i Kana i Galilæa." Den følgende fortælling beretter, at vinen var ved at slippe op, at Jesus befalede tjenerne at øse vand op, og at dette vand for skafferen til sidst smagte som vin. Selvom selve underet – som må være sket mellem vers 7 og 8 – forskydes til skafferens synsvinkel og ikke fortælles eksplicit, erklærer fortælleren ikke desto mindre i vers 11: "Dette gjorde Jesus i Kana i Galilæa som begyndelsen på sine tegn." Dermed stadfæstes underet som Jesu første tegn. Efter en narrativ afstikker henviser Joh 4,46 igen tilbage til Kana: "Han kom nu atter til Kana i Galilæa, hvor han havde gjort vand til vin." Her genkaldes og bekræftes underet – for på dette tidspunkt forudsættes det allerede faktuel og uden diskussion, at der faktisk fandt et under sted i Kana. Jesus-fortællingen integreres desuden i samtidshistorien og den historiske kontekst i kraft af tekst-

⁷ For en mere omfattende analyse af de johannæiske strategier, se Luther 2020a, Luther 2020b og Luther 2026 (min habilitation).

⁸ For terminologi og definition, se Grethlein 2010.

⁹ Jf. Grethlein 2013; i kombination med øjenvidneudsagn, se Wang 2017, 200-222.

ekstern referentialitet, f.eks. ved henvisning til historiske steder (Betsaida, Kapernaum, Prætoriet, Stenbroen og Golgata) og personer (disciple, farisæere, Pilatus; se Bauckham 2007, 95-103).

Fordringen om historisk referentialitet i Johannesevangeliet afslører dog ikke i sig selv, om der er tale om historisk-faktuel eller fiktiv referentialitet (som f.eks. i en historisk roman) – sidstnævnte kan i Johannesevangeliet have en symbolsk eller teologisk betydning. Her er det ikke muligt at sætte fortællingens historisk-referentielle funktion op imod dens teologiske eller symbolske betydning, for de samme referencer rummer ofte begge aspekter. Desuden er referencer til den historiske virkelighed ofte ikke verificerbare i Johannes-evangeliet, da der mangler ekstra-tekstuel evidens. Og selvom Johannesevangeliet postulerer historisk referentialitet, henviser det til ikke-identificerbare steder (f.eks. ”min faders hus” i Joh 14,2), fiktive personer (f.eks. to engle i Joh 20,12) og tidspunkter uden for jordisk tid (f.eks. præeksistens i Joh 1,1-2).

De sidstnævnte eksempler bryder med autentificeringsstrategien, eftersom der er tale om steder, karakterer og tider, der ikke er historisk-faktuelt verificerbare og derfor kan forstås som konstruerede. Det samme gælder naturligvis også i en anden forstand henvisningerne til mere verificerbare forhold som fx beskrivelsen af soldaterne ved Jesu tilfangetagelse (Joh 18,3). Ikke desto mindre fungerer disse som virkelighedseffekter (*effets de réel*; Roland Barthes).¹⁰ Denne blanding af i princippet verificerbare og ikke-verificerbare begivenheder skaber således en dobbelt autentificeringsstrategi. Overordnet set inviterer tekstens således læseren til at forstå hele evangeliet – både de verificerbare og de ikke-verificerbare elementer – som autentiske historiske begivenheder.

I den større narrative sammenhæng ses det, at Jesus (en historisk person i en bestemt historisk, geografisk og tidsmæssig ramme) forener to narrative strenge i sig: På den ene side Jesus-fortællingen, der fortæller om den jordiske Jesu liv og gerninger, og på den anden side den ”ekstra-historiske” fortælling om Gud med verden, der kommer til udtryk i præeksistens, inkarnation og tilbagevenden til Faderen. Jesus-figuren forankrer begge fortællinger i den historiske sammen-

¹⁰ Jf. Barthes 1967; Barthes 1966; Barthes 1968; Dennerlein 2009; og i antikke tekster hos de Jong 2012.

hæng i det 1. århundrede e.Kr. Gennem deres narrative sammenfletning med samtidshistorien er begge narrative tråde solidt forankret i den historiske virkelighed og skaber derved en autenticitetseffekt.¹¹

Øjenvidneudsagn

En anden strategi til at autentificere en fortælling består i at introducere øjenvidneudsagn.¹² I den antikke historieskrivning var øjenvidneudsagn et hyppigt anvendt *topos*, der skulle understøtte beretningens troværdighed (Byrskog 2000, 48-65). Forfatterne henviste til deres egen deltagelse i eller observation af de rapporterede begivenheder eller af de historiske steder, hvor begivenhederne angiveligt havde fundet sted (direkte øjenvidneudsagn). Alternativt kunne de basere deres beretning på rapporter fra andre øjenvidner end dem selv (indirekte øjenvidneudsagn; se Byrskog 2000, 64; Rothschild 2004, 215-16). Reportage om fortidige begivenheder blev ikke forstået i historicistisk forstand som objektiv præsentation af historisk faktisk sandhed, men som en præsentation af begivenheder, der var genstand for fortolkning og blev tilbudt publikum på en meningsfuld måde (Byrskog 2000, 145-59; Zimmermann 2015, især 233-34). Brugen af øjenvidneudsagn tjener således til at autentificere den information, der gives i teksten, men kan ikke verificere det fortalte i historisk-objektiv forstand. Øjenvidneudsagnets *topos* blev som sådan ofte brugt i antikken som en litterær autentificeringsstrategi (Rothschild 2004, 211-90, esp. 211-18; Byrskog 2000, 214-23).

I Johannesevangeliet identificeres vidner allerede i prologen og til sidst i epilogen, hvilket understreger deres centrale betydning for troværdigheden af de fortalte begivenheder. Sådanne fremtrædende sandhedsvidner er bl.a. den elskede discipel og (muligvis fiktive) for-

¹¹ Se Bauckham 2007, 102: "John incorporates history into metahistory. These mere two-and-half years of this-worldly history are framed by reference to the beginning of time at the outset of the Prologue, and to the end of time, in Jesus' last words in the Epilogue (21:23)"; og s.st., 103: "Ordinary history is transcended in metahistory, but this can happen only through Jesus' real presence in ordinary history. Thus the story bears emphatically the marks of historiography at the same time as it bursts the boundaries of space and time."

¹² Se Byrskog 2000; Riesner 2007; Bauckham 2003; Bauckham 2006; Schröter 2008 og debatten i *Journal for the Study of the Historical Jesus* 6/1 (2008) og *Journal for the Study of the New Testament* 31/2 (2008).

fatter af evangeliet, Johannes Døberen, Jesus, Faderen, Skriften og Parakleten (jf. Joh 5,31-40; 8,13-18; se Zimmermann 2015; Rösinger & Signori 2013). (Øjen)vidnesbyrd i Johannesevangeliet supplerer således andre historiografiske konventioner, der bruges som litterær strategi til at autentificere fortællingen. Den elskede discipel er et fremtrædende eksempel, som optræder flere steder i fortællingen. Sandsynligvis er han allerede nævnt i Joh 1,35, men introduceres eksplicit ved den sidste nadver i Joh 13,23 som disciplen "som Jesus elskede". Formodentlig optræder han også i Joh 18,15, igen som "den anden discipel" (ἄλλος μαθητής), der følger Jesus ind i ypperstepræstens gård. Han er til stede ved korsets fod i Joh 19,25, nævnes i Joh 20,3-4 i beretningen om kapløbet til graven, og i Joh 21,7 genkender han den opstandne Herre ved Tiberias Sø. Endelig taler den opstandne Jesus om hans skæbne i Joh 21,20-22. Den elskede discipels betydningsfulde rolle som øjenvidne bliver særlig tydelig i passionsfortællingen, hvor han står ved korset, iagttager og vidner: "Den, der har set det, har vidnet om det, for at også I skal tro – og hans vidnesbyrd er sandt, og han ved, at han taler sandt" (Joh 19,35). Her omtales den elskede discipel i tredje person ental, og perfektum af både "at se" (ἑώρακώς) og "at vidne" (μεμαρτύρηκεν) signalerer, at den fortidige handling fortsat har varig betydning for nutiden. I Joh 21,24 – "Det er den discipel, som vidner om dette, og som har skrevet dette, og vi ved, at hans vidnesbyrd er sandt" – identificeres den elskede discipel med den virkelige forfatter og med fortælleren; han fremstilles som det ideelle øjenvidne og den ideelle fortæller til begivenhederne omkring Jesus (Bauckham 2006, 390-402; Charlesworth 1995, 134-138; Bennema 2009, 174). Den elskede discipels vidnesbyrd fremstår således som en omhyggeligt konstrueret narrativ strategi, kunstfærdigt udfoldet gennem hele evangeliet for at tilføre de berettede begivenheder autoritet og troværdighed (Thyen 2005, 598).

Når man læser evangelieteksten, bliver det imidlertid tydeligt, at øjenvidnestrategien ikke forfølges konsekvent. Faktisk brydes den. Der er øjenvidner, der præsenteres anonymt (f.eks. den elskede discipel), ligesom nogle øjenvidner ikke bruges eksplicit til at vidne om begivenhederne (f.eks. kvinderne under korset i Joh 19,25). Mere troværdige øjenvidner foretrækkes generelt ikke frem for de anonyme eller mindre troværdige øjenvidner (f.eks. πολλοὶ ἐκ τῶν

Ἰουδαίων i stedet for Maria og Martha i Joh 11,45), og nogle passager fremstilles som fiktive øjenvidneberetninger (f.eks. scenerne inde i prætoriet i forbindelse med retssagen hos Pilatus i Joh 18,28-40; jf. Zumstein 2016, 687-88).¹³ Teksten bruger således denne virkningsfulde litterære strategi på en inkonsekvent måde og ikke i fuldt omfang. I betragtning af, at evangeliet er skrevet af en meget kreativ og dygtig forfatter, er det nærliggende at antage, at denne inkonsekvente strategi er udtryk for en hensigt. Den giver indsigt i Johannes' særlige måde at præsentere fortiden på.

Skønt teksten på denne måde forstyrrer de litterære strategier og bøger genrekonventionerne, intensiveres opfattelsen af teksten som en autentisk repræsentation af fortiden. For i stedet for at konstruere et perfekt øjenvidne med navn, tidspunkt og tydelig kilde, dvs. et fiktivt vidne, der tekstinternt opfattes som troværdigt, og en karakter, der (i hvert fald i teorien) kunne interviewes af læseren med henblik på autenticiteten af det fortalte indhold, trækker forfatteren på anonyme personer som vidner eller på personer, der umiddelbart opfattes som utroværdige. Netop derved kan læseren konkludere, at det er "sandheden", der rapporteres på disse steder, for tilsyneladende var de nævnte (uegnede) vidner de virkelige (øjen)vidner (og der var ingen bedre). Mistanken om, at der er tale om konstruktion og fiktitivitet, ville være langt stærkere, hvis der kun blev refereret til troværdige idealvidner i hele fortællingen. I Johannesevangeliet fungerer det imidlertid som en bevidst litterær autentificeringsstrategi.¹⁴

Kildebrug og skriftopfyldelse

I den antikke historiografi handler prologer og epiloger ofte om kilder, tidligere beretninger og håndteringen af det modtagne materiale. Johannesevangeliet tilbyder også paratekster i begyndelsen og slutningen af teksten, men med betydelige forskelle. I forordet til antikke historiografiske værker er der for eksempel ofte en omtale af grundene til at skrive teksten, bemærkninger om proceduren, oplysninger om forfatterens navn, hensigt og værkets struktur samt henvisninger til tidligere skrifter. Disse paratekstuelle oplysninger letter læserens

¹³ For forsøg på at forklare denne tradition som historisk, se Carson 1991, 587; Blomberg 2001, 241, jf. også Single Redman 2013.

¹⁴ For yderligere argumentation se Luther 2026, kap. 3.

modtagelse af værket og kommunikerer hensigten med teksten (jf. f.eks. Earl 1972; Baum 2012, især 247-55; Robbins 1999; Hooker 2005).

Johannes’ prolog giver derimod ingen tekniske detaljer, men introducerer den følgende fortælling programmatisk i en hymnisk-poetisk og mytisk-teologisk form. Desuden etablerer prologen en forbindelse mellem det supratemporale og det jordiske tidsniveau og identificerer Logos med den jordiske Jesus. Dermed lægges fundamentet for den følgende Jesus-fortælling (Zumstein 1999a, 88, med henvisninger til antik litteratur; jf. også Smith 1990). Bruddet med genrekonventionerne består ikke kun i, at prologen, som er et almindeligt forekommende element i antik historieskrivning, erstattes af en poetisk tekst, men også i det forhold, at Johannesevangeliet forskubber sit krav om historisk referentialitet til tekstens afslutning. Det sker i Joh 20,30-31 og 21,24-25, der omhandler værkets tilgang til og udvælgelsen af det præsenterede materiale, materialets mangfoldighed, værkets funktion og hensigt, samt vidnerne og Skriftens relevans (Verheyden 2014, 590; jf. også Hooker 2005, 200).

Selvom Johannesevangeliet ikke eksplicit angiver, hvilke kilder beretningen er baseret på, antager forskningen ofte, at der er brugt mundtlige traditioner og skriftlige kilder.¹⁵ De to måder, som kilder bruges på i den antikke historieskrivning – mimesis og direkte citat (Pitts 2013, 356) – findes også i Johannesevangeliet. Der finder en mimetisk behandling af kilder sted i brugen af de synoptiske forlæg, muligvis også af ikke-synoptiske kilder og traditioner. Direkte citat forekommer i evangeliets brug af den jødiske bibel. I den mimetiske reception af materiale fra tekstuelle forlæg, støttede antikke historieskrivere sig til kilder og traditioner, ligesom de tilpassede dette materiale og formede det kreativt på ny i henhold til deres respektive, specifikke fokus (Marincola 1997, 14). En sådan kreativ reception af ældre tekster kan også observeres i Johannesevangeliet og er blevet belyst i forskningen, f.eks. i forhold til den synoptiske tradition eller før-synoptiske kilder (Zumstein 2016, 47; Theobald 2010, 201; jf. også Zumstein 2008). I den antikke historieskrivning henviste man også til forskellige forlæg ved at citere litterære kilder, især andre historiografiske værker, officielle og uofficielle dokumenter og

¹⁵ For en oversigt over historien eller forskningen, se Frey 2003; Labahn & Lang 2004.

inskriftioner. Man kunne også henvise til religiøse autoriteter eller til muserne (Pitts 2013, 366). Med henblik på den antikke historieskrivning kan det siges, at "direct citations were used selectively and purposefully by the ancient historians so that the impact was not lessened in cases where authoritative validation was required or a significant turning point in the narrative needed to be established" (Pitts 2013, 369, med eksempler fra Herodot). Når Johannes citerer autoritative tekster fra den jødiske bibel, findes de nærmeste paralleller i jødisk historieskrivning, der refererer til Israels skrifter, og antik græsk historieskrivning, som refererer til materiale fra tempelarkiver eller lokal religiøs tradition.¹⁶ Som i den antikke historieskrivning bruger Johannesevangeliet skriftreferencer på vigtige steder i fortællingen. Skrifterne fungerer som autoritative tekster, der bekræfter og autentificerer de begivenheder, der fortælles om, og markerer dem som fuldbyrdede.¹⁷

På den anden side er det også blevet hævdet, at Johannesevangeliet indsætter fiktive elementer i den historiografiske fortælling, hvis sandfærdighed udelukkende hviler på det faktum, at de er i overensstemmelse med det bibelske vidnesbyrd. Denne antagelse indebærer, at Johannesevangeliet ikke kun bruger skriftcitater til at autentificere rapporterede begivenheder, men også til at introducere fiktive elementer i den faktuelle beretning ved hjælp af skriftreferencer. Det er derfor blevet sagt, at evangelisten,

... as he read his Bible was struck by the appropriateness of certain passages to his own understanding of Jesus, and therefore saw in them divinely inspired information about the messiah [...]. He was therefore emboldened to include in his Gospel teaching and incidents drawn wholly from Scripture (Hanson 1994, 371-72).

¹⁶ For den antikke jødedom se f.eks. Sterling 2011, 238-39; for græsk historieskrivning se f.eks. Dillery 2005.

¹⁷ Se dog Obermann 1996, 297: "Für das Schriftverständnis des Evangelisten ist festzuhalten, daß die Schrift nicht nur Interpretament des Leidens Jesu ist, sondern ein wirksames, Wirklichkeit setzendes Wort Gottes. Die Schrift kommt nicht im Nachhinein deutend hinzu, sondern die Ereignisse werden erst entsprechend der szenischen Vorgaben der Schrift Wirklichkeit und damit zu theologisch qualifizierten Ereignissen."

Hvordan end forfatteren har ladet sig inspirere af Skriften, er det klart, at de bibelske citater, der bekræfter de rapporterede begivenheder, tjener til at præsentere det, der fortælles, som autentisk.

Hertil kommer, at evangeliet antyder, at skriftet selv skal opfattes som helligskrift. Dette kan f.eks. udledes af τελειόω i Joh 19,28. Her ved Jesu død er Skriften ikke bare ”opfyldt”, men ”fuldendt”. Ved at fortælle om fuldbyrdelsen af Jesu skæbne antager den johannæiske beretning om Kristus-begivenheden selv karakter af γραφή (Kraus 1997, 632-33). Konklusionen i Joh 20,30-31 antyder også, at evangelieteksten skal betragtes som en ny γραφή, da den åbner vejen til nyt liv.¹⁸ For γέγραπται i Joh 20,31, som hidtil kun har været anvendt om Skriften, henviser nu til selve evangelieteksten. Det betyder, at evangeliet præsenterer sig selv som i det mindste sammenlignelig med – hvis ikke bedre end – Skriften som γραφή (Kraus 1997, 634; jf. også Moloney 2005, 333-47; Moloney 2017, 155-67). Johannesevangeliets historieskrivning låner således fra den hebraiske bibels historieskrivning, overgår den i nogle henseender (Menken 2014, 612-13), og videreudvikler Skriften ud fra sit opstandelsesperspektiv på Kristus-begivenheden (Zumstein 1999b, 57). Og alligevel anerkender Johannesevangeliet den jødiske Skrift som en varig autoritet (Joh 10,35; jf. Obermann 1996, 41-42; Theobald 2009, 700). Selvom evangeliets fortælling i sig selv gør krav på en autoritet, der kan sammenlignes med Skriftens, og de begivenheder, der fortælles om, fortolkes som opfyldelsen af det, der blev forkyndt i Skriften, skal evangeliet dog ikke læses som en erstatning for Skriften. Der er tale om et supplement – dog med den ambition, at evangeliet skal læses som en efterfølger med samme rang og autoritet.¹⁹ Men det er netop ved at placere sin egen beretning om Kristus-begivenheden på samme niveau som γραφή, at Johannesevangeliet bekræfter Skriftens vedvarende autoritet (jf. Scholtissek 2003, 154).

¹⁸ Jf. Obermann 1996, 422; jf. s.st., 420n78; ligeledes Hengel 1989, 283 og Theobald 2007, 129-30, der beskriver nedskrivningen af erindringen i Johannesevangeliet som afslutningen på erindringen og begyndelsen på fortolkningen. For brugen af γραφή-terminologien i Johannes, se Obermann 1996, 38-50; Beutler 1996; Scholtissek 1994, især 219-24.

¹⁹ Zimmermann placerer Septuaginta ved siden af evangeliet som den nye Skrift (2004, 92). Zumstein taler om en samtidig anerkendelse og overskridelse af Skriften, jf. Zumstein 2003, 139.

Denne fordring om at betragte Johannesevangeliet som en ny del af γραφή blev allerede modtaget og accepteret meget tidligt, hvilket fremgår af Maarten Menkens betragtninger over Første Johannesbrev:

In the Gospel, the Scriptures of Israel testify to Jesus, and they can do so because God himself has testified in Israel's history. The authority of the Scriptures is obvious not only from the explicit statements in John 1,45 and 5,39, but also from the quotations from and allusions to the Scriptures found throughout the Gospel. In the First Letter, it is the Gospel of John that testifies to Jesus, and it can do so because God himself has testified in the history of Jesus. The authority of the Scriptures has not disappeared in the First Letter (see, e.g., 3,12), but the Scriptures do not explicitly function as a witness on behalf of Jesus; John's Gospel instead does. One could say that 1 John relates to John's Gospel as John's Gospel relates to the Scriptures. In the First Letter, the Gospel has an authority that is comparable to the authority of the Scriptures in the Gospel (Menken 2014, 612; jf. også Court 2013).

Menken konkluderer ganske rigtigt, at "1 John confirms that John's Gospel was written with the claim to become Scripture, and implicitly treats it as if it is Scripture" (Menken 2014, 613).²⁰

Konklusion: Johannesevangeliets karakteristiske litterære form og pragmatik

Johannesevangeliet benytter sig af en række autentificeringsstrategier, som også forekommer i den antikke litteratur, og som understøtter opfattelsen af teksten som en autentisk gengivelse af fortiden. Samtidig bliver disse kunstnerisk og effektivt anvendte strategier ikke fulgt til dørs, f.eks. fordi Johannes også bruger alternative litterære strategier, der aktivt modarbejder autentificeringsstrategierne, hvorved strategierne afslører sig som konstruerede. Denne "sprængning" af strategierne skyldes dog ikke forfatterens ubehjælpomhed; den udfordrer snarere formen og funktionen samt muligheden for og nødvendigheden af at autentificere det, der skildres i teksten. Der-

²⁰ For yderligere argumentation se Luther 2020b, 155-166.

med udfordres også historiografiens genregrænser. Forfatteren leger med forskellige litterære strategier på en selvsvikker måde. Strategierne til at konstruere autenticitet og "sprængningen" af disse strategier er tæt sammenvævede, uden at de ødelægger tekstens krav om historisk referentialitet og dens opfattede autenticitet. I stedet afslører autentificeringen og bruddet med den en overordnet tekstlig strategi, der omhandler den johannæiske præsentation af historien.

Den johannæiske fortællings historiografiske fordring afspejles i fortællingens faktuelle talemodus. Fortællingen beretter om fortidens begivenheder med en fordring om historisk referentialitet som i en historisk fortælling. De fortalte begivenheders autenticitet konstrueres for at gøre det klart for læseren, at der berettes sandt om den historiske virkelighed. Men teksten tilbyder mere end blot en historiografisk repræsentation af fortidens begivenheder. Den tilbyder historien om Guds inkarnerede Søn i historien om den jordiske Jesus. Fortællingen om de historiske begivenheder omkring den jordiske Jesus inddrager også tiden før inkarnationen, dvs. tiden for Logos' præeksistens, såvel som tiden efter hans jordiske tjeneste, efter død og opstandelse, dvs. tiden for hans tilbagevenden til Faderen.²¹ Gennem denne sammenvævning af forskellige tidslige niveauer indskriver Johannesevangeliet historien om Jesus i samtidshistorien og også i Guds over-tidslige historie med skabelsen. Den johannæiske historiske fortælling går således ud over en historiografisk beretnings jordiske tidsperspektiv. Ikke desto mindre ligger beretningens centrale fokus på Jesu jordiske virke. Det særlige ved fremstillingen af historien i Johannesevangeliet ligger således i den måde, hvorpå denne teologiske, frelseshistoriske dimension påvirker fremstillingen af den johannæiske historie om Jesus.

Hvordan formidles dette centrale kristologiske anliggende i den johannæiske form for historieskrivning? På den ene side fortæller Johannes historien om Jesus, idet han skildrer fortidige begivenheder om den historiske person Jesus af Nazareth i narrativ form. Værket erindrer, bevidner, fortolker og registrerer begivenhederne i evangeliets skriftlige form. Johannesevangeliet formidler således en fordring til læseren om at opfatte værket som et historiografisk værk, der

²¹ Jf. Eckstein 2007, 319, som dog betragter præeksistensen "før tiden" som en atemporal æra.

repræsenterer historiske begivenheder om den jordiske Jesus. På den anden side er fortællingen om den jordiske Jesus ikke blot en biografisk beretning om en historisk person. Det er historien om Guds søn, der kom til verden. Selvom denne fortælling er tæt sammenvævet med den jordiske historie, kan den ikke sidestilles med en historisk persons biografi og må derfor præsenteres på en særlig måde på det litterære plan. Netop samspillet mellem autentifikation og autentifikationsforstyrrende strategier gør det klart for læseren, at dette er en præsentation af historien, der går ud over den antikke historieskrivning, idet den sætter spørgsmålstejn ved genrens blotte mulighed og dens nødvendighed i forhold til evangeliets eget formål og budskab.

Dette formål og budskab er klart formuleret i slutningen af Johannesevangeliet: "Men dette er skrevet, for at I skal tro, at Jesus er Kristus, Guds søn, og for at I, når I tror, skal have liv i hans navn" (Joh 20,31). Det er altså i kraft af den teologisk og kristologisk fokuserede præsentation af den jordiske Jesus, læserne skal komme til tro. Frelsehistorien smelter dog ikke sammen med den jordiske historie, men transcenderer den, sådan som den karakteristiske præsentation af historien i Johannesevangeliet viser. Det fjerde evangelium præsenterer de rapporterede begivenheder som faktuelle, autentificerer dem og beskriver dem som "sande". Hvorvidt de rapporterede begivenheder er historisk sande, kan ikke fastslås. Men teksten hævder at skildre fortidens begivenheder og derved lede læseren til sandheden. Den johannæiske historieskrivning har således ikke blot til formål at dokumentere fortidens begivenheder, men også at afsløre deres betydning for nutiden og fremtiden. Det er i den historigrafiske præsentation af den jordiske Jesu historiske eksistens set fra opstandelsens perspektiv, at betydningen af denne historie bliver tydelig, og den skal læses som en åbenbaring af den guddommelige Logos i og for verden (Zumstein 2004, 73).

Det er gennem denne særlige johannæiske måde at konstruere en autentisk fortalt fortid på, dvs. denne specifikke johannæiske måde at skrive historie på, at læseren på den ene side ledes til at forstå Jesus-fortællingen som en gengivelse af historiske begivenheder, og på den anden side opmuntres til at genkende Kristus, Guds inkarnerede Søn, i Jesus af Nazareth og derved finde tro og liv (Joh 20,31). Den faktuelle og samtidig kontrafaktiske præsentation af den johan-

næiske Jesus-fortælling, som overskrider en historiografisk-biografisk teksts fordringer – og dermed overskrider konventionelle fortællestrategier i antik historiografisk-biografisk litteratur – gør, at læseren i kraft af fortællingens karakteristiske form tilegner sig enheden af den guddommelige og den menneskelige side af Jesus.

Litteratur

- Adams, Sean A. 2020. *Greek Genres and Jewish Authors: Negotiating Literary Culture in the Greco-Roman Era*. Waco: Baylor.
- Attridge, Harold W. 1984. ”Historiography.” I *Jewish Writings of the Second Temple Period: Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus*, vol. 2 of *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, red. Michael E. Stone, 157-84. Assen: Van Gorcum.
- Attridge, Harold W. 2002. ”Genre Bending in the Fourth Gospel.” *JBL* 121: 3-21.
- Attridge, Harold W. 2015. ”The Gospel of John: Genre Matters?” I *The Gospel of John as Genre Mosaic*. *Studia Aarhusiana Neotestamentica* 3, red. Kasper Bro Larsen, 27-45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Attridge, Harold W. 2016. ”Genre.” I *How John Works: Storytelling in the Fourth Gospel*. *SBL Resources for Biblical Study* 86, red. Douglas Estes & Ruth Sheridan, 7-22. Atlanta: SBL Press.
- Backhaus, Knut. 2007. ”Spielräume der Wahrheit: Zur Konstruktivität in der hellenistisch-römischen Geschichtsschreibung.” I *Historiographie und fiktionales Erzählen: Zur Konstruktivität in Geschichtstheorie und Exegese*. *Biblisch-Theologische Studien* 86, red. Knut Backhaus & Gerd Häfner, 1-29. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Barthes, Roland. 1966. ”Introduction à l’analyse structurale du récit.” *Communications* 8: 1-27.
- Barthes, Roland. 1967. ”Le discours de l’histoire.” *Social Science Information* 63: 65-75.
- Barthes, Roland. 1968. ”L’effet de reel.” *Communications* 11: 84-89.

- Bauckham, Richard. 2003. "The Eyewitnesses and the Gospel Traditions." *Journal for the Study of the Historical Jesus* 1: 28-60.
- Bauckham, Richard. 2006. *Jesus and the Eyewitnesses: The Gospels as Eyewitness Testimony*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Bauckham, Richard. 2007. "Historiographical Characteristics of the Gospel of John." I *The Testimony of the Beloved Disciple: Narrative, History, and Theology in the Gospel of John*, red. Richard Bauckham, 93-112. Grand Rapids: Baker Academic.
- Baum, Armin D. 2012. "The Original Epilogue (John 20:30-31), the Secondary Appendix (21:1-23), and the Editorial Epilogues (21,24-25) of John's Gospel: Observations against the Background of Ancient Literary Conventions." I *Earliest Christian History: History, Literature, and Theology: Essays from the Tyndale Fellowship in Honor of Martin Hengel*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/320, red. Michael F. Bird & Jason Maston, 227-70. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Bauspieß, Martin. 2017. "Geschichte als Argument: Weichenstellungen der historisch-kritischen Acta-Forschung." I *Text und Geschichte: Geschichtswissenschaftliche und literaturwissenschaftliche Beiträge zum Faktizitäts-Fiktionalitäts-Geflecht in antiken Texten*. Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie 46, red. Christof Landmesser & Ruben Zimmermann, 281-306. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Becker, Eve-Marie. 2015. "John 13 as Counter-Memory: How the Fourth Gospel Revises Early Christian Historiography." I *The Gospel of John as Genre Mosaic*. Studia Aarhusiana Neotestamentica 3, red. Kasper Bro Larsen, 269-81. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Becker, Eve-Marie. 2017. *The Birth of Christian History: Memory and Time from Mark to Luke-Acts*. New Haven: Yale University Press.
- Becker, Eve-Marie. 2019. "Beyond History: How the Fourth Gospel Transcends Ancient Historiography." *Biblische Notizen Neue Folge* 182: 111-122.
- Bennema, Cornelis. 2009. *Encountering Jesus, Character Studies in the Gospel of John*. Milton Keynes: Paternoster.
- Beutler, Johannes. 1996. "The Use of 'Scripture' in the Gospel of John." I *Exploring the Gospel of John, FS D. Moody Smith*, red. R.

- Alan Culpepper & C. Clifton Black, 147-62. Louisville: Westminster John Knox.
- Blomberg, Craig L. 2001. *The Historical Reliability of John's Gospel: Issues & Commentary*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Booth, Wayne C. 1961. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burridge, Richard A. 2004. *What are the Gospels? A Comparison with Graeco-Roman Biography*, 2nd ed. Grand Rapids: Eerdmans.
- Byrskog, Samuel. 2000. *Story as History – History as Story: The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 123. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Carson, D. A. 1991. *The Gospel according to John*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Charlesworth, James H. 1995. *The Beloved Disciple: Whose Witness Validates the Gospel of John?* Valley Forge: Trinity Press International.
- Court, John M. 2013. "Tracing Scriptural Authority." I *The Scriptures of Israel in Jewish and Christian Tradition: FS Maarten J. J. Menken*. Novum Testamentum Supplements 148, red. Bart J. Koet, Steve Moyise & Joseph Verheyden, 253-63. Leiden: Brill.
- de Jong, Irene J. F. (red.) 2012. *Space in Ancient Greek Literature*, vol. 3 of *Studies in Ancient Greek Narrative*, Mnemosyne Supplements 339. Leiden: Brill.
- Dennerlein, Katrin. 2009. *Narratologie des Raumes*. Narratologia 22. Berlin: De Gruyter.
- Dillery, John. 2005. "Greek Sacred History." *American Journal of Philology* 126: 505-26.
- Dinkler, Michal Beth. 2020. "What is a Genre? Contemporary Genre Theory and the Gospels." I *Modern and Ancient Literary Criticism of the Gospels: Continuing the Debate on Gospel Genre(s)*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 451, red. Robert M. Calhoun, David P. Moessner & Tobias Nicklas, 77-96. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Eckstein, Hans-Joachim. 2007. "Das Johannesevangelium als Erinnerung an die Zukunft der Vergangenheit: Gegenwärtiges Erinnern und modalisierte Zeit." I *Memory in the Bible and*

- Antiquity: The Fifth Durham-Tübingen Research Symposium (Durham, September 2004)*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 212, red. Loren T. Stuckenbruck, Stephen C. Barton & Benjamin G. Wold, 299-319. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Earl, Donald. 1972. "Prologue-form in Ancient Historiography." *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 1/2: 842-56.
- Estes, Douglas. 2008. *The Temporal Mechanics of the Fourth Gospel: A Theory of Hermeneutical Relativity in the Gospel of John*. Biblical Interpretation Series 92. Leiden: Brill.
- Estes, Douglas. 2016. "Time." I *How John Works: Storytelling in the Fourth Gospel*, SBL Resources for Biblical Study 86, red. Douglas Estes & Ruth Sheridan, 41-58. Atlanta: SBL Press.
- Farrell, Joseph. 2003. "Classical Genre in Theory and Practice." *New Literary History* 34: 383-408.
- Frey, Jörg. 1998. *Das johanneische Zeitverständnis*, vol. 2 of *Die johanneische Eschatologie*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 110. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Frey, Jörg. 2003. "Das vierte Evangelium auf dem Hintergrund der älteren Evangelientradition: Zum Problem: Johannes und die Synoptiker." I *Das Johannesevangelium – Mitte oder Rand des Kanons? Neue Standortbestimmungen*. Quaestiones Disputatae 203, red. Thomas Söding, 60-118. Freiburg i.Br.: Herder.
- Frey, Jörg. 2009. "Heil und Geschichte im Johannesevangelium: Zum Problem der 'Heilsgeschichte' und zum fundamentalen Geschichtsbezug des Heilsgeschehens im vierten Evangelium." I *Heil und Geschichte: Die Geschichtsbezogenheit des Heils und das Problem der Heilsgeschichte in der biblischen Tradition und in der theologischen Deutung*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 248, red. Jörg Frey, Stefan Krauter & Hermann Lichtenberger, 459-510. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Grethlein, Jonas. 2010. "'Narrative Referenz:' Erfahrungshaftigkeit und Erzählung." I *Erfahrung und Geschichte: Historische Sinnbildung im Pränarrativen*. Narratologia 23, red. Thiemo Breyer & Daniel Creutz, 21-39. Berlin: De Gruyter.
- Grethlein, Jonas. 2013. "The Presence of the Past in Thucydides." I *Thucydides Between History and Literature*. Trends in Classics 17, red. Antonius Tsakmakis & Melina Tamiolaki, 91-118. Berlin: De Gruyter.

- Hall, Robert G. 1991. *Revealed Histories: Techniques for Ancient Jewish and Christian Historiography*. Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series 6. Sheffield: JSOT Press.
- Hanson, A.T. 1994. ”John’s Use of Scripture.” I *The Gospels and the Scriptures of Israel*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 104, red. Craig A. Evans & W. Richard Stegner, 358-79. Sheffield: Sheffield Academic.
- Hengel, Martin. 1989. ”Die Schriftauslegung des 4. Evangeliums auf dem Hintergrund der urchristlichen Exegese.” *Jahrbuch für Biblische Theologie* 4: 249-88.
- Hooker, Morna D. 2005. ”Beginnings and Endings.” I *The Written Gospel*, red. Markus Bockmuehl & Donald A. Hagner, 184-202. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaeger, Stephan. 2002a. ”Erzähltheorie und Geschichtswissenschaft.” I *Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär*, red. Vera Nünning & Ansgar Nünning, 237-63. Trier: WVT.
- Jaeger, Stephan. 2002b. ”Historisch-literarische Interferenzen: Möglichkeiten und Grenzen des Diskursbegriffs.” I *Literatur und Geschichte: Ein Kompendium zu ihrem Verhältnis von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, red. Daniel Fulda & Silvia S. Tschopp, 61-85. Berlin: De Gruyter.
- Keener, Craig S. 2003. *The Gospel of John: A Commentary*, 2 vols. Peabody, MA: Hendrickson.
- Kindt, Tom & Hans-Harald Müller. 2006. *The Implied Author. Concept and Controversy*. Narratologia 9. Berlin: de Gruyter Brill.
- Klein, Christian & Matías Martínez. 2009. ”Wirklichkeitserzählungen: Felder, Formen und Funktionen nicht-literarischen Erzählens.” I *Wirklichkeitserzählungen: Felder, Formen und Funktionen nicht-literarischen Erzählens*, red. Christian Klein & Matías Martínez, 1-13. Stuttgart: Metzler.
- Kraus, Wolfgang. 1997. ”Die Vollendung der Schrift nach Joh 19,28: Überlegungen zum Umgang mit der Schrift im Johannesevangelium.” I *The Scriptures in the Gospels*. Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 131, red. Christopher M. Tuckett, 629-36. Leuven: Leuven University Press.
- Köstenberger, Andreas J. 2013. ”The Genre of the Fourth Gospel and Greco-Roman Literary Conventions.” I *Christian Origins and Greco-Roman Culture: Social and Literary Contexts for the New*

Testament. Text and Editions for New Testament Study 9 / Early Christianity in its Hellenistic Context 1, red. Stanley E. Porter & Andrew W. Pitts, 435-62. Leiden: Brill.

Labahn, Michael and Manfred Lang. 2004. "Johannes und die Synoptiker: Positionen und Impulse seit 1990." I *Kontexte des Johannesevangeliums: Das vierte Evangelium in religions- und traditionsgegeschichtlicher Perspektive*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 175, red. Jörg Frey & Udo Schnelle, 443-515. Tübingen: Mohr Siebeck.

Larsen, Kasper Bro (red.) 2015. *The Gospel of John as Genre Mosaic*. Studia Aarhusiana Neotestamentica 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Luther, Susanne. 2020a. "The Authentication of the Past: Narrative Representations of History in the Gospel of John." *Journal for the Study of the New Testament* 43/1: 67-84.

—. 2020b. "The Authentication of the Narrative: The Function of Scripture Quotations in John 19." I *Biblical Interpretation in Early Christian Gospels*, Vol. 4: *The Gospel of John*. Library of New Testament Studies 613, red. Thomas R. Hatina, 155-166. London: Bloomsbury,

—. 2026. *Die Authentifizierung der Vergangenheit: Literarische Geschichtsdarstellung im Johannesevangelium*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 558. Tübingen: Mohr Siebeck.

Marincola, John. 1997. *Authority and Tradition in Ancient Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Menken, Maarten J.J. 2014. "'Three that testify' and 'The Testimony of God' in 1 John 5,6-12." I *Studies in the Gospel of John and its Christology: FS Gilbert van Belle*. Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 265, red. Joseph Verheyden, Michael Labahn, Reimund Bieringer & Geert Van Oyen, 595-613. Leuven: Peeters.

Moloney, Francis J. 2005. "The Gospel of John as Scripture." I *The Gospel of John: Texts and Contexts*, Biblical Interpretation Series 72, red. Francis J. Moloney, 333-47. Leiden: Brill.

Moloney, Francis J. 2017. "The Gospel of John: The 'End' of Scripture." I *Johannine Studies 1975-2017*, red. Francis J. Moloney, 155-67. Tübingen: Mohr Siebeck.

- Neyrey, Jerome H. 2009. ”Spaces and Places, Whence and Whither, Homes and Rooms: ‘Territoriality’ in the Fourth Gospel.” I *The Gospel of John in Cultural and Rhetorical Perspective*, red. Jerome H. Neyrey, 58-84. Grand Rapids: Eerdmans.
- Nünning, Ansgar. 1999. ”‘Verbal Fictions?’ Kritische Überlegungen und narratologische Alternativen zu Hayden Whites Einebnung des Gegensatzes zwischen Historiographie und Literatur.” *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch* 40: 351-80.
- Obermann, Andreas. 1996. *Die christologische Erfüllung der Schrift im Johannesevangelium: Eine Untersuchung zur johanneischen Hermeneutik anhand der Schriftzitate*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/83. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Pitts, Andrew W. 2013. ”Source Citation in Greek Historiography and in Luke(-Acts).” I *Christian Origins and Greco-Roman Culture: Social and Literary Contexts for the New Testament*, vol. 1 of *Early Christianity in Its Hellenistic Context*. Text and Editions for New Testament Study 9 / Early Christianity in its Hellenistic Context 1, red. Stanley E. Porter & Andrew W. Pitts, 349-88. Leiden: Brill.
- Riesner, Rainer. 2007. ”Die Rückkehr der Augenzeugen: Eine neue Entwicklung in der Evangelienforschung.” *Theologische Beiträge* 38: 337-52.
- Robbins, Vernon K. 1999. ”The Claims of the Prologues and Greco-Roman Rhetoric: The Prefaces to Luke and Acts in Light of Greco-Roman Rhetorical Strategies.” I *Jesus and the Heritage of Israel: Luke’s Narrative Claim upon Israel’s Legacy*, vol. 1 of *Luke the Interpreter of Israel*, red. David P. Moessner, 63-83. Harrisburg: Trinity Press International.
- Rothschild, Clare. 2004. *Luke-Acts and the Rhetoric of History: An Investigation of Early Christian Historiography*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/175. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rösinger, Amelie and Gabriela Signori (red.) 2013. *Die Figur des Augenzeugen: Geschichte und Wahrheit im fächer- und epochenübergreifenden Vergleich*. Konstanz: UVK.
- Scholtissek, Klaus. 1994. ”‘Geschrieben in diesem Buch’ (Joh 20,30) – Beobachtungen zum kanonischen Anspruch des Johannesevangeliums.” I *The Gospels and the Scriptures of Israel*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series

104, red. Craig A. Evans & W. Richard Stegner, 207-26. Sheffield: Sheffield Academic.

Scholtissek, Klaus. 2003. "Die unauflösbare Schrift' (Joh 10,35): Zur Auslegung und Theologie der Schrift Israels im Johannesevangelium." I *Johannesevangelium – Mitte oder Rand des Kanons? Neue Standortbestimmungen*. *Questiones Disputatae* 203, red. Thomas Söding, 146-77. Freiburg i.Br.: Herder.

Schröter, Jens. 2008. "Die Evangelien als Augenzeugenberichte? Zur Auseinandersetzung mit Richard Bauckham" *Theologische Rundschau* 73: 219-33.

Single Redman, Judith Christine. 2013. "Eyewitness Testimony and the Characters in the Fourth Gospel" I *Characters and Characterization in the Gospel of John*, Library of New Testament Studies 461, red. Christopher W. Skinner, 59-78. London: Bloomsbury.

Smith, Dennis E. 1990. "Narrative Beginnings in Ancient Literature and Theory." *Semeia* 52: 1-9.

Smith, Daniel L. and Zachary L. Kostopoulos. 2017. "Biography, History and the Genre of Luke-Acts." *New Testament Studies* 63: 390-410.

Sterling, Gregory E. 2011. "The Jewish Appropriation of Hellenistic Historiography." I *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Blackwell Companions to the Ancient World, red. John Marincola, 231-43. Oxford: Blackwell.

Theobald, Michael. 2007. "'Erinnert euch der Worte, die ich euch gesagt habe...' (Joh 15,20): 'Erinnerungsarbeit' im Johannesevangelium." *Jahrbuch Biblische Theologie* 22: 105-30.

Theobald, Michael. 2009. *Das Evangelium nach Johannes: Kapitel 1-12*. Regensburger Neues Testament. Regensburg: Pustet.

Theobald, Michael. 2010. "'Johannes' im Gespräch – mit wem und worüber?" I *Studien zum Corpus Iohanneum*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 267, red. Michael Theobald, 193-203. Tübingen: Mohr Siebeck.

Thyen, Hartwig. 2005. *Das Johannesevangelium*. Handbuch Neues Testament 6. Tübingen: Mohr Siebeck.

- Uytanlet, Samson. 2014. *Luke-Acts and Jewish Historiography*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/366. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Vater, Heinz. 2005. *Referenz-Linguistik*. München: Fink.
- Verheyden, Joseph. 2014. ”A Good Way to End a Gospel? A Note on the Margin of Joh 21,25.” I *Studies in the Gospel of John and its Christology: FS Gilbert van Belle*, Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 265, red. Joseph Verheyden, Michael Labahn, Reimund Bieringer & Geert Van Oyen, 567-93. Leuven: Peeters.
- Wang, Sunny Kuan-Hui. 2017. *Sense Perception and Testimony in the Gospel According to John*. WUNT II/435. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Whitaker, Robyn J. 2015. *Ekphrasis, Vision, and Persuasion in the Book of Revelation*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/410. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Zimmermann, Ruben. 2004. ”Jesus im Bild Gottes: Anspielungen auf das Alte Testament im Johannesevangelium am Beispiel der Hirtenbildfelder in Joh 10.” I *Kontexte des Johannesevangeliums: Das vierte Evangelium in religions- und traditionsgehistorischer Perspektive*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 175, red. Jörg Frey & Udo Schnelle, 81-116. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Zimmermann, Ruben. 2015. ”’Augenzeugenschaft’ als historisches und hermeneutisches Konzept – nicht nur im Johannesevangelium.” I *Wie Geschichten Geschichte schreiben: Frühchristliche Literatur zwischen Faktualität und Fiktionalität*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament II/395, red. Susanne Luther, Jörg Röder & Eckart D. Schmidt, 209-51. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Zumstein, Jean. 1999a. ”Der Prolog, Schwelle zum vierten Evangelium.” I *Kreative Erinnerung: Relecture und Auslegung im Johannesevangelium*, 2nd ed., red. Jean Zumstein, 78-98. Zürich: Theologischer Verlag.
- Zumstein, Jean. 1999b. ”Erinnerung und Oster-Relecture im Johannesevangelium.” I *Kreative Erinnerung: Relecture und Auslegung im Johannesevangelium*, 2nd ed., red. Jean Zumstein, 46-61. Zürich: Theologischer Verlag.

- Zumstein, Jean. 2003. "Die Schriftrezeption in der Brotrede (Joh 6)." I *Israel und seine Heilstraditionen im vierten Evangelium*, red. Michael Labahn, Klaus Scholtissek & Angelika Strotmann, 123-39. Paderborn: Schöningh.
- Zumstein, Jean. 2004. "Der irdische Jesus im Johannesevangelium." I *Kreative Erinnerung: Relecture und Auslegung im Johannesevangelium*, 2nd ed., red. Jean Zumstein, 62-77. Zürich: Theologischer Verlag.
- Zumstein, Jean. 2008. "Intratextuality and Intertextuality in the Gospel of John." I *Anatomies of Narrative Criticism: The Past, Present, and Futures of the Fourth Gospel as Literature*. SBL Resources for Biblical Study 55, red. Tom Thatcher & Stephen D. Moore, 121-35. Atlanta: Brill.
- Zumstein, Jean. 2016. *Das Johannesevangelium. Kritisch-Exegetischer Kommentar 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.